

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Бурова Ольга Кузьмівна,
доктор філософських наук, професор,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: culture@nulai.edu.ua
ORCID 0000-0001-9270-9487

doi: 10.21564/2414–990x.140.125992
УДК 340.12:17.037(091)

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ. ПОШУК ЗАСАД У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІЇ

Статтю присвячено з'ясуванню джерел правового нігілізму у вітчизняній історії, що були пов'язані з особливостями історичного минулого (перша третина ХХ ст.). Вони змінили соціальний стан людини і її ставлення до права.

Явища українського сьогодення здебільшого наслідують минуле і ним пояснюються. Зроблено спробу зрозуміти шляхи зміни status quo.

Ключові слова: право; правовий нігілізм; соціальна якість людини; індустріальний новобранець; праворозуміння; юридична безкарність; правосвідомість; правова держава.

Бурова О. К., доктор философских наук, профессор, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: culture@nulai.edu.ua ; ORCID 0000-0001-9270-9487

Правовой нигилизм. Поиск оснований в отечественной истории

Статья посвящена выявлению истоков правового нигилизма в отечественной истории, связанных с особенностями исторического прошлого (первая треть ХХ в.). Они изменили социальное состояние человека и его отношение к праву.

Показано, что события украинского настоящего во многом наследуют прошлое и им объясняются. Делается попытка осмыслить пути изменения status quo.

Ключевые слова: право; правовой нигилизм; социальное качество человека; индустриальный новобранец; правопонимание; юридическая безнаказанность; правосознание; правовое государство.

Ніколи не слід вичерпувати предмет до такої міри,
що вже нічого не залишається на долю читача.
Справа не в тому, щоб змусити його читати,
а в тому, щоб примусити його думати.
Ш. де Монтеск'є

Вступ. Спроба зрозуміти щось негативне може розглядатися як спосіб його подолання. Констатація правового нігілізму посіла загальне місце у характеристиці status quo суспільної свідомості. І це стосується всіх без винятку соціальних акторів.

Існує багато векторів пошуку причин цього явища. Найбільш глибинним, а отже, багато в чому домінуючим, є дослідження соціальної якості людини, шлях установлення цієї якості, який призвів, незважаючи на декларовані зусилля з побудови та функціонування правової держави, до вельми сумних наслідків. Кожний, хто тверезо розмірковує в даному напрямі, може навести чимало прикладів. Події, які сколихнули незалежну Україну, оголюють ті людські і правові прогалини, які, безумовно, є наслідком минулого. Без неупереджених, навіть, можливо, жорстких розвідок витоків сьогоденного соціального стану людини та її ставлення до права складно сподіватися на зміну ситуації хоча б у «середній» перспективі.

Саме створений історичним минулим соціальний портрет сучасника набув такого рівня морально-правової проблемності, що, незважаючи на достатні фахові якості багатьох українців, держава вимушена запрошувати іноземців задля вирішення накопичених роками задач з реформування соціальних відносин і самого життя в Україні.

Події в нашій державі змінюються з такою швидкістю, що виникає спокуса відкривати у окресленій темі все нові й нові обрії. Але це не найкращий шлях. Тому обмежимося питанням джерел правового нігілізму і пов'язаною з ним не менш пекучою проблемою соціальної якості сучасних українців. У цьому сенсі надивовижу актуальною постає серйозна праця Е. Ю. Соловйова (Е. І. Soloviov), що побачила світ ще у 1990 р., – «Правовий нігілізм і гуманістичний сенс права» [Див.: 1, с. 162–235]. Саме вона і визначила лінію цього дослідження.

Мета публікації. Мої роздуми спровоковані цією різноплановою працею і зорієнтовані на тих, хто цікавиться стрижневою ідеєю ролі соціальної якості людини у правовій регуляції суспільства. Поділяю думку багатьох дослідників (А. Бутенко (А. Butenko), Е. Соловйов (Е. Soloviov), В. Межуєв (V. Mezhuiev) та ін.), що основою сучасного соціального стану людини та її ставлення до права є сталінізм. Він минув як режим, але цілком панує в розумових звичках, економічній поведінці, ставленні до керівництва, до себе, до громадянства, до відповідальності, народу, чесної праці, права, особистості тощо. Склалися такі форми буття свідомості, які з неймовірним завзяттям відштовхують усі раціонально-критичні докази – своєрідний «маскульт» у цій сфері.

Постає питання: що саме з минулого вплинуло на наше сучасне праворозуміння? Тут варто зазначити кілька моментів. По-перше, у масовій свідомості 20–30-х років ХХ ст. право вважалось вимушеним запозиченням з колишніх експлуататорських соціальних систем, переобтяженим збитковістю, або, принаймні, неповноцінністю у справі регулювання соціального життя. По-друге, гуманістичний сенс правової норми повністю заперечувався. Йдеться про неодмінний зв'язок права із захистом особистісної незалежності (майнової, трудової, громадянської, віросповідальної, творчої та ін.). Цей зв'язок вважався несуттєвим. І, по-третє, набув поширення соціальний і політичний патерналізм. Влада цілком вільно могла здійснювати будь-яке «підкування» (від авторитарного до примусового) про трудящих і при цьому вважалася «своєю», «рідною», безумовно справедливою, батьківською.

Формування негативного ставлення до права відбилося і в мові: словосполучення «соціалістичне право» звучало абсурдно. Право засуджувально-іронічно поєднувалося зі словом «буржуазне» і викликало таке ж ставлення до понять «формальна рівність», «юридична особа», «парламентаризм». Природне для початку 30-х років ХХ ст. негативне ставлення до норм, які забезпечують особистісну незалежність (саме слово «особистість» протиставлялося «більш кращому» слову «маса»), громадянську і ділову активність, перетворилося на пишно розквітлий правовий нігілізм. Його початком стала декласація трудящого населення Росії, перший акт якої – Світова війна 1914–1918 рр. Неминуче в умовах мілітаризації розкладання інститутів зароджуваного громадянського суспільства перетворило вирваних з нормального господарського життя робітників і селян у безправну, напівголодну солдатську масу, якою зневажають, «окопного солдата» (Е. Соловйов). Подальша демобілізаційна анархія створила соціальних калік. Знедолені і декваліфіковані, вони очолювали вуличні натовпи, що прагнуть до негайної експропріації («грабуї награбоване!») і зрівняльного розділу. Це відбувалося і в селах, і в містах. М. Горький у «Несвоечасних думках» з боєм вигукує: «Здохла совість. Почуття справедливості спрямоване на справу розподілу матеріальних благ, – сенс цього «розподілу» особливо зрозумілий там, де жебрак жебракові продасть під виглядом хліба ялинкове поліно, що запечене в тонкий шар тіста. Напівголодні жебраки обманюють і грабують один одного – цим наповнений поточний день. І за все це – за весь бруд, кров, підлість, вульгарність, – вороги робітничого класу, що зачайлися, покладуть з часом провину саме на робітничий клас, на його інтелігенцію, безсилу здолати моральне розкладання здичавілої маси» [Див.: 1, с. 166].

Історичні шляхи прокреслювалися таким чином (громадянська війна і розруха), що військово-терористичний спосіб вирішення задач, утрата усвідомлення цінності людського життя стали нормою соціальної практики, вищою «революційною законністю», «чеснотою». До того ж, треба враховувати «історичні віхи» робітничого класу. У 1918–1922 рр. його структура різко змінюється. Значна частина промислового пролетаріату загинула на фронтах громадянської війни, інша – покинула міста, рятуючись від голоду в селі, через закриття великих

заводів багато хто подався в дрібні майстерні. Відповідно, професійна культура фабрично-заводської праці та відносин зійшла нанівець. Саме ця обставина породила на місці класу-гегемона, з точки зору партійної «старої гвардії», якийсь конгломерат «індустріальних новобранців» (І. Клямкін). Різномірний соціальний матеріал (колишні селяни, колишнє куркульство, підконвойні і навіть ті дворяни, що приховували своє походження) все ж в основі своїй спирався на розтерзане, переулаштоване село. Селяни-мігранти були представлені здебільшого антикуркульськи і антинепівськи налаштованими молодими людьми, вельми непримиренними, озлобленими аграрними люмпенами, які швидко ставали пролетарськими максималістами, що не соромилися читати лівачькі військово-комуністичні нотації кадровим робітникам, технікам і інженерам. «Індустріальні новобранці» кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. дуже схожі з західноєвропейськими декласантами Нового часу (див.: Ф. Енгельс. «Селянська війна в Німеччині»). Це вже не селяни, але ще не робітники. Вони стікаються в міста з розорених сіл, наймаються на будь-яку найпростішу роботу. А оскільки перші три п'ятирічки вимагали таких «напівробітників» низької кваліфікації, супутні їй психологічна й ідеологічна складові набули застійного характеру і догматично оформилися в ідеологію, здатну протистояти її більш розвиненим пролетарським формам. Саме цей загін учорашніх аграрних люмпенів, низькокваліфікований і малокультурний, висувається на позиції пролетарського гегемона, що призвело до серйозної деформації робітничого класу. Трудармійський колективізм, зрівняльне розуміння справедливості, відчуття відновлювального вселенського перевороту, казармено-комуністичні уявлення – все це скріплювалося тепер політичним авторитетом споруджуваної Магнітки і перетворювалося в розумовий стандарт, котрий нова робітнича більшість задає старій, деградуючій меншості [1, с. 179]. Таким чином, масовою соціальною базою сталінізму в кінці 20-х на початку 30-х років виявилася найменш кваліфікована, малокультурна, бідна, принижена економічно, але найбільш амбітна в політичному плані, залежна від держави-працедавця частина промислових робітників. Праворозуміння новоіндустріального передпролетаріату базується на трьох складових: по-перше, це низька кваліфікація його праці; по-друге, його ставлення до держави-працедавця; по-третє, зруйноване село, що постачає дешеву робочу силу. Що стосується першого і другого, то саме застосування праці робітника в умовах надлишкової пропозиції перетворює для нього роботодавця в інстанцію опікунської милості, Бога-батька. Щодо третього, – держава через систему вербування була спроможна розмістити будь-яку кількість людей, що втікали з сіл, бо були незгодні зі своїм колгоспним майбутнім. Право на право в таких умовах перетворювалося на зайву політико-юридичну розкіш. «Індустріальний новобранець» був розгублений перед міццю великого промислового будівництва, а тому одразу потрапляв у виробничо-технологічну залежність. Соціокультурно він міг без жодних зусиль стати жертвою політичних навіювань, був легкою здобиччю сталінського задуму терористичного і тотального примусу до ідеалу. Новобранці індустріалізації перетворилися в основу

партійного і державного апарату, органи державної безпеки. Буде наївним припускати, що значне підвищення кваліфікованості і, відповідно, зменшення некваліфікованої і надмірної праці змете з історичної арени і сам сталінізм, і таку його істотну компоненту, як правовий нігілізм. Співчуття до носія останнього, викликаного найтяжчими умовами праці та життя, важливість соціальної тактовності в справі критики передпролетарського правового нігілізму призводить до очищення завуальованої істини, тобто до відновлення адекватних уявлень про право, понівечених у сталінські часи. «Найпростіша істина права та правосвідомості, – пише Е. Соловйов, – являє собою, по суті, безпосередню антитезу по відношенню до основної ідеї політичного патерналізму» [1, с. 207]. Ця юрисдикція недовіри до можливостей людини вельми рельєфно окреслена в церковному (канонічному) праві Середньовіччя. І насамперед – у діяльності інквізиції. «Інквізиція, – продовжує Е. Соловйов, – інститут репресивно-терапевтичний, винахід оскаженілої любові і оскаженілого співчуття, які підводять кожную людину під міру жалю, доречного лише стосовно душевнохворих» [1, с. 208]. Що ж до політичного патерналізму, то він не рятує, а захищає людину від неї самої, пропонуючи як засіб повну гетерономію («чужезаконіє»). Переконана у нездатності людини жити за власними, самозаконними правилами, незаперечні «пропозиції», що підкріплюються батогом і пряником, принижують людську гідність.

Для визначення загального змісту правової норми необхідно чітко усвідомити, чим право відрізняється від безправ'я. Правові норми по суті своїй є антиавторитарними: встановлюючи заборону на найбільш небезпечні форми зла, право водночас (дуже важливо підкреслити) охороняє добру волю у виборі добра (примусове вдосконалення та ощасливлення натикаються на нормативні перепони). А це було б неможливим без визнання моральної автономії індивіда. І мова тут йде не про антиномічні суперечності у встановленні самої людської волі. Моральна автономія в праві проголошує, що людина як істота суспільна завжди перебуває під законом (моральною вимогою) і цілком здатна усвідомлювати його значимість і цінність без втручання держави. Якщо ж цього не відбувається і інститути громадянського суспільства (сім'я, школа, добровільні організації, релігійні громади) не здатні подбати про моральність, тоді держава змушена виконувати чужу функцію, вживати надзвичайних заходів, які, однак, не мають підноситись до закону. Таким чином формується статус невідповідності громадянина, закріпленню якого служить більшість записаних у конституціях особистих прав і свобод. Тотальний терор, справжнє табірне рабство, процесуально беззаконна діяльність судово-каральних органів, масова фабрикація злочинів, тобто те, що характерно для фази «злочинної державності» (К. Ясперс) в Росії 30-х років ХХ ст., не могли не зачепити усі верстви суспільства і згубно вплинути на суспільне життя. Якість людини невблаганно знижується. Те, що іменувалося розвиненою особистістю, тобто здатність до самостійних суджень, ініціативність, сміливість, рішучість, критичність, виявляється небезпечним для режиму. Рятуючись від можливих репресій, люди ставали замкнутими,

скритними, таємно відстоювали свої особливі інтереси. Складався історично новий, зовсім не успадкований від минулого різновид неприкритого егоїзму. У соціалістичній країні з'явилися особистісні якості, вельми далекі від громадянських чеснот. Відвертість, прямота, мужність не витримували зіткнень з вірнопідданством, покорою, що уживалися з заздрістю, корисливістю і підступністю. Людський шлак, який почав вироблятися ще за часів сталінізму, під час розгортання державної, юридичної злочинності несе на собі печатку зацькованості, громадянської втоми, недовірливого відчуження від суспільства. Спосіб переживання соціального часу, соціальних очікувань «передпролетаріату» ґрунтувався на реальності безперервної будівельної гонки, варіанті бівуачного життя, трудармії, казармене буття якої формує відчуття умовності сьогодення. «Це був час загальної, тотальної тимчасовості, яка відчуває себе посланцем вічності, – пише І. Клямкін. – Все – як на війні... Все тимчасово. Всі тимчасові. Ніхто не живе, але майже всі вірять, що життя попереду. І тому всім здається, що живуть». І двома сторінками раніше: «Не було особистого побуту, його замінювали казенні койки в бараках, гуртожитках, вагончиках; не було ні речей, ні знань, ні розвинутих індивідуальних потреб; не було ні минулого, яке вони зневажали, ні сьогодення, яке відчували чимось тимчасовим, похідним, підготовчим до чогось, що і є найголовніше. Вони могли жити тільки майбутнім, яке виражалось словом «соціалізм», і тому квапили, підстьобували своїх лідерів: швидше, далі, вперед! І недоброзичливо поглядали на тих, у кого було щось своє, хто чимось дорожив, достатком або власною думкою, хто виділявся з ряду, хто пробував жити і працювати для себе, а не тільки для «загального щастя» і «визволення людства». Вони називали це міщанством, несвідомістю, але готові були до того, щоб несвідомих занести у список ворогів» [2; с. 228, 230].

Подібне переживання часу особливим чином відбилося в сфері праворозуміння. Право, правова норма вкорінені в сьогоденні. І навпаки – цінності, ідеали, сенсожиттєві орієнтири, тобто все те, що належить до сфери моралі, спрямовується до вищих поверхів; заборони ж «стоять» на землі і оберігають те, на що вже зорієнтована людина як на реальну, прижиттєву можливість. Якщо ж немає чого страхувати від потенційних майбутніх втрат чи колізій, право не знаходить предмета і тільки дратує людей. Той, у кого нічого немає, буде ображений і принижений поняттям «право власності». Стає очевидним, що «тотальна тимчасовість» має наслідком тотальне ж внутрішнє відчуження від права як інституту регулювання суспільних відносин. Затвердження принципово нових варіантів останніх змушувало «терпіти» право як «пережиткове» нормативне явище, що придатне лише для перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. У «світлому майбутньому» від архаїки цього утворення не повинно залишитися й сліду. Сталінська юриспруденція по-своєму тлумачила відому тезу В. І. Леніна про те, що право є ніщо без апарату, здатного примушувати до дотримання норм права. Наявність примусу, що походить від держави, зовсім не є умовою існування права. Діалектика останнього полягає в тому, що воно, з одного боку, є декларативним без державного втручання, а з іншого, – лімітує

це втручання, захищаючи конституційні свободи. «Поставити поза законом», тобто залишити, за словами Гегеля, злочинця без права покарання, значить відмовитися від охорони людської особистості. Саме тут стає очевидною захисна суть будь-якого закону.

Історичний рух у сфері правосвідомості, розпочатий після XX з'їзду КПРС (1956 р.), що намітив повернення до принципу верховенства закону, змінився пізніше новими небезпечними тенденціями, пов'язаними з одним з основних постулатів правового нігілізму. Маємо на увазі міцніючу в суспільстві надію на наближення комунізму, яка відбилася в багатьох програмних документах тих років. Звідси виникала тенденція до заміни судового покарання морально-виховними санкціями партійних і громадських організацій, тобто, по суті, післяреволюційна ідея «відмирання права» знаходила своє втілення. Оскільки передавання «на поруки колективу», «критерій суспільної небезпеки», «малозначність справи» – все це виходило з суб'єктивного розсуду слідчих, то й самі слідчі органи перетворювалися в непідзаконну інстанцію, а тому відчували наявність неприкритого тиску ззовні. «Толерантне право» розквітло пишним цвітом. Найбільш витончені злочинці безсоромно користувалися передачею громадськості функцій правопорядку і спокійно перебували в просторі юридичної безкарності. Поширилася практика (особливо в брежньовські часи) необґрунтованих відмов у порушенні кримінальних справ і прямого приховування злочинів. Судово-правова реформа, на необхідності якої наполягала XIX Всесоюзна партконференція, ставила своїм завданням удосконалення кодексів радянських законів (анулювання розуміння права лише як засобу попередження злочинності, розробка норм, що перешкоджають перетворенню судів у додаток слідчих органів з обвинувальною орієнтацією, а також змішування моральних і юридичних критеріїв злочину, порушення презумпції невинуватості тощо). Перебудова правоохоронних інститутів пов'язувалася з надіями на зміну способу мислення, а саме – на розвиток правосвідомості.

За Е. Соловйовим, правосвідомість – це не тільки відображення в індивідуальній свідомості сенсу і характеру вже діючих у суспільстві законів. У правосвідомості активний темперамент, і найадекватніше вона виявляє себе саме тоді, коли критикує і корегує чинні закони в дусі ідеальної справедливості. Правосвідомість – це орієнтація на ідеал правової держави, яка має етично безумовний характер і вже в даний момент визначає практичну поведінку людини як громадянина [1, с. 233–234].

Сьогоднішній стан суспільства, при всіх радикальних змінах в економічній і політичній сферах, несе в собі безліч рудиментів не такого вже й далекого минулого. Його пережитком, хоча цілком закономірним для сформованої в радянський час ментальності, стало негативне або, в кращому разі, байдуже ставлення до права. Та й останнє, на жаль, повне недоліків, прикрих «відсебе-ньок», характеризується фрагментарністю, відсутністю прагнення до гармонізації його різних напрямків [Див.: 3, с. 88–94]. Сьогоднішня якість людини, яка сповідує правовий нігілізм, має підґрунтя, по-перше, в найсильнішому соціаль-

ному розшаруванні. Люди, що потрапили в жорна перманентного виживання, не можуть бути зорієнтовані на збереження status quo (захистом якого й покликане займатися право). Інша ж, значно менша частина суспільства, яка перебуває у ситуації первісного накопичення, намагається навпаки зберегти власне становище будь-якими засобами, які найчастіше ігнорують правові пропозиції. По-друге, ми ще далекі від прояву можновладцями вищої мудрості, яка полягає у тому, щоб подолати в собі неприборне бажання правити, цю «найбільшу згубну хворобу сучасних держав» (В. Гумбольдт). Право якраз ґрунтується на законодавчому самообмеженні держави заради вивільнення розумних людських потенцій. І нарешті, важливо вказати на складність зміни ситуації в найближчій перспективі: рух до правової держави – довгий шлях. Однак і в перехідних умовах є спроби, які можуть започаткувати процес, що звільняє від соціального тягара правового нігілізму. Це людські зусилля, пов'язані зі слідуванням таким принципам (або хоча б деклараціям), які відповідають поняттям суворого права і правової держави, і відмовляються підкорятися тим, що несуть на собі неприховану печатку неправового (патерналістського і авторитарно-бюрократичного) ведення державних справ [1, с. 234].

Висновок. Таким чином, діалектичний процес свідомих і буттєвих підвалин, які необхідно критично осмислювати та змінювати задля вдосконалення, може служити основою боротьби з правовим нігілізмом і поліпшенням соціальної якості людини.

Список літератури:

1. Соловьёв Э. Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права. *Квинтэссенция: Философский альманах*. Москва, 1990.
2. Клямкин И. Почему трудно говорить правду? *Новый мир*. 1989. № 2.
3. Бурова О. К. Право та естетика. Досвід теоретичного зближення. *Право та інновації*. 2014. № 1–2 (5–6).

References:

4. Solov'jov, Je.Ju. (1990). Pravovoj nigilizm i gumanisticheskij smysl prava. *Kvintjessencija: Filosofskij al'manah*. Moscow [in Russian].
5. Kljamkin, I. (1989). Pochemu trudno govorit' pravdu? *Novyj mir*, 2 [in Russian].
6. Burova, O.K. (2014). Pravo ta estetyka. Dosvid teoretychnoho zblzhennia. *Pravo ta innovatsii*, 1–2 (5–6) [in Ukrainian].

Burova O. K., Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Cultural Studies, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
email: culture@nulau.edu.ua ; ORCID 0000-0001-9270-9487

Legal nihilism. Search for the grounds in national history

The article is devoted to the clarification of the sources of legal nihilism in the national history, which were related to the peculiarities of the historical past (first third of the twentieth century). They changed the social status of a person and his/her attitude to law. It is proved that the basis of modern social status of a person and his/her attitude to law is Stalinism. It passed as a regime, but it is quite reigning in mental habits, economic behavior, attitude toward leadership, to itself, to citizenship, responsibility, people, honest work, law, personality, etc. Such forms of consciousness being have been established which

with an incredible ardour repel all rational-critical evidence – a kind of “mascult” in this area. The formation of negative attitude to law was connected, firstly, with the fact that in the mass consciousness of 20–30 years of the XX century law was considered as being borrowed from the former exploiting social systems; and secondly, the humanistic meaning of the legal norm was totally denied; thirdly, social and political paternalism became widespread. The belief in inability of a person to live according to his/her own, self-ruled norms, indisputable “proposals”, backed by a whip and a honey-cake, humiliate human dignity.

Total terrorization, real camp slavery, procedurally unlawful activity of judicial and forensic organs, mass fabrication of imaginary crimes, that is the characteristic of the phase of “criminal statehood” (K. Yaspers) in Russia in the 30’s of the XX century, could not but touched all layers of the society and had a destructive effect on social life. Human quality inexorably decreases.

The article shows that today’s state of the society, with all the radical changes in the economic and political spheres, carries in itself a lot of rudiments from not so much distant past. The move to the rule of law is long and complicated. However, human efforts, connected with the critical understanding of the dialectical process of conscious and existential foundations, which need to be changed in the direction of perfection, is the basis for the struggle with legal nihilism and the improvement of the social quality of a person.

Keywords: law; legal nihilism; social quality of a person; industrial recruit; legal thinking; legal impunity; legal consciousness; law-governed state.

Надійшла до редколегії 15.02.2018 р.